

Przemysław Ciesiółka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej,
Zakład Polityki Regionalnej i Integracji Europejskiej;
ul. B. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań; przemko@amu.edu.pl

DOŚWIADCZENIA MIAST SUBREGIONALNYCH W PROGRAMOWANIU REWITALIZACJI

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza i ocena doświadczeń wybranych miast subregionalnych w programowaniu rewitalizacji. Na wstępie określono politykę strategiczną państwa względem ośrodków subregionalnych. Wskazano na wytyczne wnikające z Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Krajowej Polityki Miejskiej i Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju. Następnie szczegółowo zbadano dotychczasowe działania podejmowane w 4 miastach, które w wyniku reformy administracyjnej w 1999 r. utraciły status miasta wojewódzkiego, tj. w Ciechanowie, Legnicy, Piłi i Przemyślu. Scharakteryzowano obecnie obowiązujące dokumenty, a w szczególności opisano specyfikę obszarów objętych rewitalizacją. W dalszej kolejności przedstawione zostały wiodące kierunki przekształceń tych obszarów, wynikające z przyjętej polityki rewitalizacyjnej. Pozwoliło to na sformułowanie pewnych uogólnień na temat specyfiki procesu odnowy obszarów zdegradowanych w ośrodkach subregionalnych w Polsce.

Słowa kluczowe: rewitalizacja, miasta subregionalne, miasta średnie, program rewitalizacji

Abstract: *Experiences of subregional cities in programming of urban renewal.* The aim of the article is to analyze and evaluate the experience of selected subregional cities in revitalization programming. At the beginning, the strategic policy of the state towards subregional centers was defined. The guidelines from the National Spatial Development Concept, the National Urban Policy and the Strategy for Responsible Development were pointed out. Then, examine in detail the activities carried out so far in 4 cities, which as a result of the administrative reform in 1999 lost the status of the provincial city, i.e. in Ciechanów, Legnica, Piła and Przemyśl. Current documents

have been characterized, in particular, the specificity of areas covered by revitalization has been described. Next, the leading directions of transformations of these areas were presented, resulting from the adopted revitalization policy. This allowed for the formulation of certain generalizations about the specificity of the process of renewal of degraded areas in subregional centers in Poland.

Keywords: revitalization, subregional cities, medium-sized cities, revitalization program

JEL code: R58

Wstęp

Miasta subregionalne szczególnie silnie doświadczają problemów związanych z przemianami społeczno-gospodarczymi i przestrzennymi zachodzącymi po 1990 r. Ośrodków tych dotyczą negatywne konsekwencje transformacji systemowej i związanego z nią upadku obszarów tradycyjnego przemysłu [Domański 2000, 2001; Świerczewska-Pietras 2009; Rachwał 2015]. Niewątpliwie wyzwaniem jest obserwowany proces polaryzacji rozwoju polegający na koncentracji zasobów i potencjałów w największych ośrodkach miejskich kosztem miast średnich i małych [Smętkowski 2015; Szafrąńska 2015]. Miasta subregionalne silnie mierzą się także z suburbanizacją i towarzyszącą jej dekoncentracją zasobów społeczno-ekonomicznych [Parysek 2005, 2008, 2011; Wójcik 2016], a w konsekwencji wyludnianiem się [Strykiewicz 2014]. Jednocześnie narasta „luka remontowa” obejmująca zarówno centra miast, jak i tereny osiedli blokowych [Billert 2007; Lorens 2010]. Trwa dyskusja, czy reforma administracyjna dodatkowo nasiliła problemy wynikające z różnic w położeniu w hierarchii administracyjno-osadniczej tych miast [Łukomska 2011; Kurniewicz, Swianiewicz 2016; Śleszyński 2017]. Tymczasem ośrodki subregionalne pełnią szczególną rolę stabilizującą w policentrycznym systemie osadniczym Polski, z uwagi na ich pozytywny wpływ na spójność terytorialną, zmniejszanie dysproporcji rozwojowych i tendencji do nadmiernej koncentracji rozwoju, większe prawdopodobieństwo wystąpienia efektów synergicznych i obniżanie kosztów działalności gospodarczej [Domański 1980].

Z tych względów obserwujemy wzrost zainteresowania ośrodkami subregionalnymi w polityce strategicznej państwa. Dużo miejsca poświęcono im w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju z 2011 r. Uznano przy tym, że rozwój ośrodków subregionalnych wpływa stabilizująco na strukturę osadniczą kraju, przeciwdziałając przestrzennej koncentracji ludności i działalności gospodarczej jedynie w największych miastach, a na obszarach o cechach depopulacyjnych zapewniając trwałość i ciągłość rozwoju tych obszarów i wzmacniając ich funkcje przyrodnicze. Z kolei w Strategii na Rzecz

Odpowiedzialnego rozwoju [2016] ośrodki subregionalne zaliczono do grupy miast średniej wielkości, które w opinii autorów w wielu przypadkach tracą swoje funkcje społeczno-gospodarcze. W rezultacie zaproponowano programy służące ich aktywizacji i restrukturyzacji. W końcu w Krajowej Polityce Miejskiej [2015] wskazano, że zasadniczym celem wobec ośrodków subregionalnych (i lokalnych) jest wzmacnianie ich siły gospodarczej. Dotyczy to zarówno maksymalnego wykorzystania lokalnych potencjałów przy rozwijaniu i absorpcji innowacji w nowych i tradycyjnych gałęziach przemysłu i usług, jak i zatrzymania oraz rozwijania w tych miastach kapitału ludzkiego.

W rezultacie w ostatnich latach w ośrodkach subregionalnych podejmowane są próby tworzenia programów rewitalizacji, których realizacja obok szeregu innych działań prowadzonych w miastach może przyczynić się do zatrzymania negatywnych tendencji i stworzyć ramy dla stabilnego rozwoju społeczno-gospodarczego, zwłaszcza na obszarach najsilniej zdegradowanych. Celem artykułu jest analiza i ocena doświadczeń wybranych miast subregionalnych w programowaniu rewitalizacji. Szczegółowo zbadano dotychczasowe działania podejmowane w 4 miastach, które w wyniku reformy administracyjnej w 1999 r. utraciły status miasta wojewódzkiego, tj. w Ciechanowie, Legnicy, Pile i Przemyślu. W dalszej kolejności przedstawiono wiodące kierunki przekształceń tych ośrodków, wynikające z przyjętej polityki rewitalizacyjnej. Pozwoliło to na sformułowanie pewnych uogólnień na temat specyfiki procesu odnowy obszarów zdegradowanych w ośrodkach subregionalnych.

1. Materiały źródłowe i metody pracy

W trakcie podstępowania badawczego wykorzystywano informacje uzyskane z następujących źródeł: a) dokumentów programowych i strategicznych uwzględniających interwencję rewitalizacyjną, b) wywiadów bezpośrednich z przedstawicielami urzędów miast objętych badaniami.

W pierwszym kroku postępowania badawczego przeanalizowane zostały aktualnie obowiązujące dokumenty dotyczące (bezpośrednio lub pośrednio) programowania działań rewitalizacyjnych. Wykorzystano w tym względnie metodę *desk research* wspomaganą jakościową analizą treści (*content analysis*). *Desk research* (analiza danych zastanych) polega na zbieraniu i analizie informacji z wielu źródeł wtórnych [Makowska 2013; Bednarowska 2015]. Natomiast jakościowa analiza treści jest techniką wyprowadzania wniosków na podstawie określonych cech przekazu i polega na wydobywaniu ze źródeł zapisanych wyimków, cytatów czy przykładów na poparcie jakiejś obserwacji lub zależności [Buttolph Johnson i in. 2010]. Wśród zbadanych dokumentów wymienić należy: programy na poziomie krajowym, tj. Koncepcję

Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Krajową Politykę Miejską i Strategię na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju, a także dokumenty o charakterze lokalnym, obowiązujące w miastach będących studiami przypadku (programy rewitalizacji). W drugim kroku przeprowadzono wywiady pogłębione z pracownikami urzędów miast objętych badaniem (Ciechanowa, Legnicy, Piły i Przemyśla), w szczególności wydziałów odpowiedzialnych za realizację polityki strategicznej w zakresie rozwoju i rewitalizacji miast. Zadaniem tych wywiadów było uzupełnienie informacji uzyskanych z analizy lokalnych dokumentów strategicznych. Nie bez znaczenia jest również fakt, że autor niniejszej publikacji brał czynny udział w opracowaniu powyższych dokumentów, wcielając się w rolę konsultanta, autora lub współautora rozdziałów, a także prowadzącego spotkania z mieszkańcami, w tym poprzez spacerzy badawcze na obszarach rewitalizacji.

2. Założenia badawcze

Badania dotyczące struktury wielkościowej miast mają długą tradycję w polskiej literaturze [por. m.in. Chojnicki 1974; Maik 1988; Dziewoński 1990; Czyż 2000]. Jednocześnie istnieją pewne wątpliwości związane z kryteriami wydzielenia miast subregionalnych (średnich). Dominuje przy tym kryterium wielkościowe, jednak często bierze się również pod uwagę spełnienie określonych funkcji względem otoczenia [Zagożdżon 1979; Runge 2013]. Podobne wątpliwości budzi analiza opracowań eksperckich, a także dokumentów strategicznych sporządzanych na poziomie krajowym i regionalnym. Należy w tym miejscu podkreślić, że nie jest celem niniejszego artykułu określenie kryteriów delimitacji ośrodków subregionalnych. Przedstawiona poniżej analiza ma jedynie za zadanie pewne uporządkowanie aktualnego podejścia do planowania rozwoju ośrodków subregionalnych (średnich) w Polsce. Jest to punkt wyjścia do określenia specyfiki działań rewitalizacyjnych w tych miastach. Niewątpliwie tego typu badań w polskiej literaturze brakuje.

Wykorzystywane w tym artykule pojęcie miasta (ośrodka) subregionalnego zostało użyte w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. W dokumencie tym rozumie się przez nie przede wszystkim miasta liczące między 50 a 100 tys. mieszkańców. Ze względu na znaczenie gospodarcze lub społeczne do tej kategorii mogą być jednak włączane także mniejsze miasta. Decyzję w tej kwestii pozostawiono samorządom wojewódzkim. Szlachta [2011] zaproponował następujące kryteria delimitacji ośrodków subregionalnych: 1) wojewódzki status miasta w latach 1975–1998 i utracony 1 stycznia 1999 r., 2) status ośrodka podregionalnego typu NUTS 3 z wyłączeniem 18 miast wojewódzkich, 3) minimalna liczba 50 tys. mieszkańców, 4) lokalizacja

w mieście pełnej palety usług wyższego rzędu. Przynajmniej jedno z tych kryteriów spełnia 58 miast w Polsce. Często w aktualnej literaturze naukowej oraz opracowaniach eksperckich wykorzystywane jest pojęcie miasta średniego. W Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju za miasta średnie uznano ośrodki niewojewódzkie oraz liczące powyżej 20 tys. mieszkańców, a także miasta liczące 15–20 tys. mieszkańców będące stolicami powiatów [Śleszyński 2017]. W innych badaniach przeważa jednak pogląd, że za miasto średnie uznaje się ośrodek liczący 20–200 tys. mieszkańców [Runge 2013]. Jednocześnie w niektórych pracach przyjmuje się inne przedziały [por. m.in. Kaczmarek 1998, Szmytkowska 2017]. Na koniec należy jednak zaznaczyć, że problemy związane z rozwojem społeczno-gospodarczym i przestrzennym zarówno miast subregionalnych, jak i miast średnich są zbliżone, stąd pojęcia te będą stosowane zamiennie.

3. Ośrodki subregionalne w polityce państwa

Jak wspomniano na wstępie, miasta subregionalne objęte są szczegółowymi wytycznymi w zakresie rozwoju przestrzennego i społeczno-gospodarczego w kluczowych dokumentach strategicznych na poziomie krajowym [por. Ciesiołka 2017].

W Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju (KPZK) określono szczegółowe wytyczne w zakresie wspierania rozwoju miast subregionalnych. Ich nadrzędnym celem jest zapewnienie spójności między dynamicznie rozwijającymi się miastami wojewódzkimi i ośrodkami regionalnymi a otaczającymi je miastami subregionalnymi (również ośrodkami lokalnymi i terenami wiejskimi). Wskazuje się przy tym, że ośrodki subregionalne mają często duże znaczenie dla rozwoju obszarów wiejskich, głównie jako katalizatory tworzenia funkcji pozarolniczych, szczególnie usługowych, oraz jako inkubatory przedsięwzięć aktywizujących otaczające je tereny. Ważna jest także poprawa dostępności transportowej największych ośrodków miejskich dla ośrodków subregionalnych i lokalnych. W rezultacie konieczne jest stworzenie warunków do bardziej intensywnej mobilności przestrzennej i zawodowej przekładającej się na wyższą jakość życia bazującą na lepszym dostępie do usług publicznych wyższego rzędu, w tym edukacji i opieki medycznej, czy do bardziej atrakcyjnych miejsc pracy, bez utraty walorów życia w mniejszym ośrodku miejskim. KPZK wprowadza też możliwość tworzenia miejskich obszarów funkcjonalnych ośrodków subregionalnych (obok metropolitalnych, regionalnych i lokalnych). Jednocześnie wskazuje się, że delimitacja tych obszarów nie jest obowiązkowa, niemniej może zostać dokonana na poziomie regionalnym. W efekcie mogą one wspomagać tworzenie związków

funkcjonalnych z obszarami funkcjonalnymi metropolitalnymi i wokół ośrodków regionalnych. Dzięki temu obszary funkcjonalne ośrodków subregionalnych będą zwiększać elastyczność swoich rynków pracy w zależności od bieżącej koniunktury gospodarczej i swoją atrakcyjność jako miejsca zamieszkania i dostarczania usług. Przegląd obszarów funkcjonalnych ośrodków subregionalnych wyznaczonych w strategiach rozwoju województw znaleźć można w pracy Śleszyńskiego i in. [2017].

Miast subregionalnych dotyczy także jeden z celów szczegółowych Krajowej Polityki Miejskiej (KPM). W ramach celu 5 zaplanowano wspomaganie rozwoju subregionalnych i lokalnych ośrodków miejskich, przede wszystkim na obszarach problemowych polityki regionalnej (w tym na niektórych obszarach wiejskich) poprzez wzmacnianie ich funkcji oraz przeciwdziałanie ich upadkowi ekonomicznemu. Obok interwencji w sferę gospodarczą za ważny cel działań uznaje się także przeciwdziałanie depopulacji tych miast oraz dążenie do ich integracji przestrzennej z otaczającymi gminami i wspieranie rozwiązań niskoemisyjnych. Ważnym celem polityki miejskiej jest również kreowanie warunków, aby ośrodki subregionalne stanowiły stymulator rozwoju otaczających je terenów wiejskich poprzez doskonalenie jakości usług publicznych (w tym edukacji) oraz wspieranie dywersyfikacji gospodarczej tych miast, umożliwiającej rozwijanie działalności pozarolniczej.

W Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (SOR) dużo miejsca poświęcono rozwojowi miast średnich. Wśród kierunków interwencji wymieniono konieczność aktywizacji potencjałów miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze. Jednocześnie wskazano, że dotychczas stosowane instrumenty polityki regionalnej i polityk sektorowych były niewystarczające w rozwiązywaniu problemów miast średnich. Dlatego planuje się podjęcie zindywidualizowanych działań wobec części tych ośrodków, które utraciły lub tracą swój potencjał społeczno-gospodarczy i pełnione funkcje w systemie osadniczym kraju. Zakładają one aktywizację ich zasobów i potencjałów oraz zapewnienie trwałych podstaw rozwojowych poprzez wzrost aktywności gospodarczej (szczególnie innowacyjnej) i wzrost poziomu zatrudnienia (szczególnie w sektorze usług wyższego rzędu). Jednocześnie wsparcie to przyczyni się do stabilizacji i przywracania roli tych miast jako ważnych centrów aktywności społecznej i gospodarczej w policentrycznym systemie osadniczym i, co za tym idzie, dyfuzji bodźców wzrostowych oraz „wydźwignięcia” podupadających obszarów z pułapek kryzysowych [por. Śleszyński 2017].

Podsumowując, aktualna polityka strategiczna państwa w zakresie kształtowania miast subregionalnych (średnich) pozwala na określenie następujących priorytetów ich rozwoju: 1) wsparcie zdywersyfikowanych pozarolniczych działalności, z naciskiem na funkcje usługowe, 2) poprawa dostępności komunikacyjnej, szczególnie względem ośrodków wyższego rzędu,

3) przeciwdziałanie depopulacji, 4) wspieranie integracji z otaczającymi gminami, 5) wzrost poziomu zatrudnienia, 6) wspieranie roli miast jako ponadlokalnych centrów aktywności społecznej i gospodarczej. Drogą do realizacji znacznej części powyższych celów są działania rewitalizacyjne na obszarach zdegradowanych miast.

4. Znaczenie rewitalizacji w rozwoju ośrodków subregionalnych

W literaturze niewiele miejsca poświęca się specyfice działań rewitalizacyjnych w miastach subregionalnych. Jednocześnie potrzeby interwencji w tym zakresie dowodzą badania przeprowadzone przez Jarczewskiego i Kuryłę [2010], dotyczące programowania rewitalizacji w polskich miastach. Należy jednak zaznaczyć, że odwołują się one do okresu programowania 2004–2006 i jedynie pierwszej części kolejnej perspektywy finansowej 2007–2013. W oparciu o te badania miasta w grupach wielkościowych 50–100 tys. i 100–200 tys. mieszkańców wykazują szczególne zainteresowanie działaniami naprawczymi na obszarach zdegradowanych (tab. 1). Zdecydowana większość ma programy rewitalizacji, a powierzchnia obszaru rewitalizacji jest większa od średniej dla wszystkich miast. Z drugiej strony działania rewitalizacyjne w tych miastach są niedofinansowane. Średnia kwota planowana na 1 ha obszaru rewitalizacji jest dużo niższa od średniej dla wszystkich miast. Wśród obszarów wymagających rewitalizacji dominują tereny śródmiejskie (przedział 50–100 tys. mieszk.) i osiedla blokowe (przedział 100–200 tys. mieszk.), ale bardzo duży udział mają również tereny przemysłowe. Znaczną część obszarów rewitalizacji obejmują także tereny powojenne. Może to jednak wynikać z faktu, że zasady programowania rewitalizacji obowiązujące w latach 2004–2013, a zatem w okresie przeprowadzania powyższego badania, premiowały właśnie obszary przemysłowe, kolejowe i powojenne. Wśród typów planowanych działań rewitalizacyjnych dominuje interwencja w przestrzeń publiczną i infrastrukturę sportową, turystyczną i kulturalną. Na tle innych miast w Polsce zaznacza się też skupienie na infrastrukturze komunikacyjnej (przedział 50–100 tys. mieszk.) oraz remontach i adaptacji budynków (przedział 100–200 tys. mieszk.). Jednocześnie badania dowiodły, że znacząco mniejszy udział w stosunku do działań inwestycyjnych mają projekty o charakterze społecznym i gospodarczym.

W innych badaniach podkreśla się także konieczność odmiennego podejścia do rewitalizacji miast subregionalnych niż do największych ośrodków miejskich. Decyduje o tym m.in.: 1) szczególnie duże nasilenie odpływu

Tabela 1

Podstawowe informacje w zakresie programowania rewitalizacji w miastach subregionalnych

| Lp. | | Kategoria miast | | Dane dla wszystkich miast |
|-----|--|---------------------|----------------------|---------------------------|
| | | 50–100 tys. mieszk. | 100–200 tys. mieszk. | |
| 1. | Liczba miast z LPR na okres 2007–2013 w danej kategorii | 34 | 20 | 195 |
| 2. | Udział miast mających LPR w ogóle miast w danej kategorii | 69,4% | 90,9% | 48,4% |
| 3. | Średni udział obszaru objętego rewitalizacją w powierzchni całkowitej miasta | 8,8% | 10,1% | 7,7% |
| 4. | Średnia kwota planowana na rewitalizację 1 ha obszaru rewitalizacji | 0,4 mln zł | 0,3 mln zł | 0,6 mln zł |
| 5. | Dominująca funkcja obszaru objętego rewitalizacją: | | | |
| | mieszkańcovo-usługowa (śródmieścia) | 24,4% | 16,0% | 25,8% |
| | obszar przemysłowy | 22,2% | 19,0% | 16,9% |
| | obszar powojсковy | 8,9% | 9,0% | 6,1% |
| | osiedla blokowe | 22,2% | 30,0% | 23,1% |
| | tereny kolejowe/pokolejowe | 5,2% | 1,0% | 4,5% |
| | brak danych | 17% | 25,0% | 23,6% |
| 6. | Typologia planowanych działań rewitalizacyjnych: | | | |
| | przestrzeń publiczną | 60,7 % | 52,0 % | 60,7 % |
| | remont i adaptacja zabytków | 22,2 % | 27,0 % | 25,2 % |
| | bezpieczeństwo | 39,3 % | 23,0 % | 34,6 % |
| | infrastruktura mieszkaniowa | 51,9 % | 50,0 % | 44,8 % |
| | infrastruktura sportowa, turystyczna, kulturalna | 52,6 % | 54,0 % | 57,0 % |
| | infrastruktura edukacyjno-społeczna | 41,5 % | 34,0 % | 36,6 % |
| | infrastruktura komunikacyjna | 63,0 % | 43,0 % | 55,4 % |
| | pozostała infrastruktura | 48,9 % | 43,0 % | 40,7 % |
| | projekty gospodarcze | 14,8 % | 20,0 % | 18,7 % |
| | projekty społeczne | 34,9 % | 30,0 % | 37,0 % |

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Jarczewski, Kuryło [2010].

ludności, głównie z osiedli blokowych, 2) bardziej tradycyjny model gospodarstwa domowego wpływający na charakter społecznych projektów rewitalizacyjnych, 3) mniejsza skala ośrodków, która pozwala w krótszym czasie uzyskać widoczne warunki poprawy [por. Zborowski 2010; Bajwoluk 2012].

W tym względzie ważne są również podkreślenia wskaźniki, które wziął pod uwagę Śleszyński [2017] w poszukiwaniu miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze (w pierwszym etapie procesu). Wyróżnił on aspekty demograficzne (zmiany rejestrowanej liczby ludności w latach 2004–2014,

prognoza liczby ludności GUS do 2035 r.), inne aspekty społeczne (bezrobocie, zmiana udziału dochodów własnych w budżetach gmin z lat 2004–2014) oraz aspekty gospodarcze (zmiana liczby udzielonych noclegów z lat 2004/2005–2013/2014, zmiana liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w okresie 2004–2014, zmiana liczby siedzib największych spółek wg *Listy 2000 „Rzeczpospolitej”* z lat 2004–2013). Ich dopełnieniem są badania Śleszyńskiego i in. [2017] dotyczące delimitacji przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych obszarów problemowych oraz Churskiego i in. [2014] odnoszące się do wskazania obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce. Ważnym wymiarem tych badań była skala subregionalna.

5. Analiza studiów przypadku

W tej części pracy szczegółową analizą objęto cztery miasta subregionalne zlokalizowane w różnych częściach Polski, w których w ostatnim czasie sporządzono programy rewitalizacji (tab. 2). Wszystkie w ostatnich latach doświadczały spadku liczby mieszkańców, z tym że najintensywniej obserwowany był on w Legnicy. Jednocześnie od wielu lat prowadzony jest tam proces rewitalizacji, który w Legnicy i Pile dotyczył w dużej mierze terenów powojсковych, a w Ciechanowie i Przemyśle terenów śródmiejskich. W dotychczasowych pracach naukowych sporo miejsca poświęca się działaniom rewitalizacyjnym podejmowanym w Legnicy, co wynika m.in. ze wspomnianej dużej powierzchni terenów powojсковych w tym mieście, które w przeszłości były zajmowane przez dowództwo wojsk radzieckich w Polsce [por. m.in. Chamielec 2010; Wilk 2010; Czarnecka 2016]. Pozostałe miasta opisywane są przede wszystkim w kontekście szerszych opracowań na temat rewitalizacji w skali ponadlokalnej [por. Ciesiółka, Kudlak 2015]. Miasta te w przeszłości pełniły funkcję miast wojewódzkich i utraciły tę rolę w 1999 r., a także mają status ośrodka typu NUTS 3. Dodatkowo Legnica i Przemyśl, w oparciu o badania ośrodków subregionalnych przeprowadzone przez Szlachtę [2011], gwarantują pełną paletę usług wyższego rzędu.

Ośrodki te zostały też objęte badaniami nad miastami średnimi, prowadzonymi przez Śleszyńskiego [2017], i w rezultacie zakwalifikowano je do odmiennych typów miast. Przemyśl został włączony do grupy najbardziej problemowych miast kryzysowych (obok m.in. Zamościa, Chełma i Grudziądza), w których następuje silna utrata funkcji i niekorzystna sytuacja społeczno-gospodarcza. W nieco lepszej sytuacji znalazł się Ciechanów, jest on bowiem jednym z miast obniżającego się potencjału (obok wielu innych dawnych miast wojewódzkich, w tym m.in. Radomia, Konina czy Łomży). Piłę natomiast uznano za miasto zagrożone marginalizacją o stosunkowo lepszych

Podstawowe informacje o wybranych miastach subregionalnych

| Nazwa miasta | Ciechanów | Legnica | Piła | Przemysł |
|--|---|---|--|---|
| Liczba mieszkańców (GUS 2016) | 44 383 | 100 718 | 73 987 | 62 154 |
| Zmiana liczby mieszkańców w latach 1999–2016 (GUS) | -4,6% | -6,3% | -1,4% | -9,3% |
| Kryteria delimitacji ośrodka subregionalnego (na podstawie: Szlachta [2011]) | Miasto wojewódzkie w latach 1975–1998. Status ośrodka NUTS 3 | Miasto wojewódzkie w latach 1975–1998. Status ośrodka NUTS 3. Liczba ludności powyżej 50 tys. mieszk. | Miasto wojewódzkie w latach 1975–1998. Status ośrodka NUTS 3. Liczba ludności powyżej 50 tys. mieszk. | Miasto wojewódzkie w latach 1975–1998. Status ośrodka NUTS 3. Liczba ludności powyżej 50 tys. mieszk. |
| Określenie typu miasta średniego (na podstawie: Sleszyński [2017]) | Miasto obniżającego się potencjału | Miasto gwarantuje pełną paletę usług wyższego rzędu | Miasto gwarantuje pełną paletę usług wyższego rzędu | Miasto gwarantuje pełną paletę usług wyższego rzędu |
| Aktualnie obowiązujący program rewitalizacji (data przyjęcia) | Miasto nietracące funkcji społeczno-gospodarczych | Miasto nietracące funkcji społeczno-gospodarczych | Miasto zagrożone marginalizacją | Miasto kryzysowe |
| Podstawowe informacje o obszarze rewitalizacji | Lokalny program rewitalizacji miasta Ciechanowa na lata 2005–2023 (2016) | Lokalny program rewitalizacji dla miasta Legnicy na lata 2015–2020 (2016) | Gminy program rewitalizacji dla miasta Piły (2017, zmieniony w 2018) | Lokalny program rewitalizacji miasta Przemysła na lata 2016–2023 (2017, zmieniony w 2018) |
| | Dzielnice śródmiejskie: bloki i śródmieście oraz tereny poprzemysłowe – 8,97% powierzchni miasta, 26,9% wszystkich mieszkańców miasta | Dzielnica śródmiejska: Zakazowie – 9,1% powierzchni miasta, 1,1% wszystkich mieszkańców miasta | Dzielnice śródmiejskie: Śródmieście i Zamość, tereny poprzemysłowe i powojkowe – 12,4% powierzchni miasta, 25,4% wszystkich mieszkańców miasta | Osiedla śródmiejskie: Mickiewicza, Łukaszyńskiego, Stare Miasto, Przemysłowa, Słowackiego – 15% powierzchni miasta, 26,1% wszystkich mieszkańców miasta |

Źródło: opracowanie własne

od miast wspomnianych powyżej wskaźnikach tracenia funkcji społeczno-gospodarczych (obok m.in. Słupska, Elbląga i Sandomierza). Legnica jest w relatywnie najlepszej sytuacji, ponieważ nie doświadcza większych problemów społeczno-gospodarczych.

We wszystkich miastach w latach 2016–2017 przygotowano programy rewitalizacji. Jedynie w Pile zdecydowano się na zastosowanie przepisów ustawy z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji. W pozostałych miastach opracowano dokumenty w oparciu o wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020 (2016) i ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym.

W Ciechanowie działania rewitalizacyjne prowadzone są od 2005 r. Dotychczas obejmowały one przede wszystkim ściśle centrum miasta. Jednym z ważniejszych projektów podejmowanych w przeszłości była modernizacja handlowej ul. Warszawskiej, której efektem było utworzenie deptaka. Drugi ważny projekt to rewaloryzacja rynku, który w wyniku przekształceń utracił pełnioną przez lata funkcję miejskiego skweru z zielenią. Działania te spotkały się z krytyką ze strony mieszkańców, a przede wszystkim przedsiębiorców. Uznano je za inwestycje niespełniające swoich zadań społecznych, pogłębiające problem odpływu ludności z centrum miasta. Nowy program rewitalizacji ma za zadanie poprawić popełnione w przeszłości błędy. Z jednej strony planuje się uzupełnić dotychczasowe działania w śródmieściu poprzez tworzenie miejsc integracji społecznej, a z drugiej poszerza się zakres działań przestrzennych o doświadczenia wielu problemów społecznych dzielnicę Bloki oraz ważne dla rozwoju funkcji społeczno-kulturalnych tereny poprzemysłowe (m.in. wieża ciśnień).

Legnica ma również długie doświadczenia związane z programowaniem i realizacją skutecznych działań rewitalizacyjnych. Przez lata obejmowały one przede wszystkim tereny powojkowe, w ostatnim czasie podjęto także działania w ścisłym centrum miasta. Program rewitalizacji uchwalony w 2016 r. ma za zadanie rozszerzyć pozytywne zmiany obserwowane w śródmieściu na teren zlokalizowany na jego obrzeżach, tj. dzielnicę Zakaczwawie. Na niewielkim obszarze, który jest faktycznym miejscem kumulacji problemów społecznych, gospodarczych i funkcjonalno-przestrzennych, zaproponowano precyzyjne działania, które wykorzystują dotychczasowe doświadczenia miasta w zakresie działań społecznych, modernizacji budynków i porządkowania przestrzeni publicznych i likwidują ostatnie obszary wymagające interwencji publicznej. Kontynuację widać chociażby w planach związanych z modernizacją budynków mieszkalnych przy ul. Henryka Pobożnego. W przeszłości wyremontowano budynki wzdłuż jednej pierzei, obecnie prace obejmują drugą stronę ulicy.

Piła jest kolejnym miastem z długą historią podejmowanych tam działań rewitalizacyjnych [por. Ciesiołka, Kudlak 2015]. Obejmowały one w przeszłości zarówno tereny powojkowe (szczególnie interesujące działania związane z adaptacją dawnych budynków wojskowych na potrzeby Państwowej Szkoły Zawodowej), jak i położone w centrum miasta. Obecnie obowiązujący dokument kładzie nacisk z jednej strony na kontynuację zapoczątkowanych w przeszłości działań, dotyczących m.in. wyspy na Gwdzie, terenów przemysłowych i powojkowych, a z drugiej na podejmowanie inicjatyw w niezwykle problemowym fragmencie miasta wzdłuż ul. Młodych. Jest to miejsce kumulacji wielu problemów społecznych, którym towarzyszą problemy przestrzenne (zły stan techniczny budynków mieszkalnych, brak miejsc dla dzieci i młodzieży, duże natężenie ruchu samochodowego) i techniczne (zły stan techniczny dróg, wąskie chodniki itp.).

W Przemysłu w przeszłości również podejmowano działania rewitalizacyjne. Obecnie zdecydowano się zmniejszyć obszar rewitalizacji i zaangażowanie finansowe, co w opinii autorów programu ma się przyczynić do usprawnienia procesu rewitalizacji. Rejon objęty interwencją obejmuje centrum miasta (osiedla: Adama Mickiewicza, Waleriana Łukasińskiego, Stare Miasto, Przemysława, a także zamieszkały fragment osiedla Juliusza Słowackiego) i charakteryzuje go ponadprzeciętne nagromadzenie problemów natury społecznej, które skutkują dużymi potrzebami w zakresie oferowanej pomocy społecznej. Do obszaru zostały włączone niezamieszkałe tereny targowisk „Zielony Rynek”, „Bazar Miejski” i tzw. „Bazar Ukraiński”, które mają duże znaczenie społeczno-gospodarcze.

W oparciu o analizę powyższych przypadków można określić specyfikę programowania rewitalizacji oraz wiodące kierunki przekształceń obszarów rewitalizacji w badanych miastach subregionalnych:

1. Obserwowane jest duże zaangażowanie społeczne w proces programowania rewitalizacji. W trakcie sporządzania programów rewitalizacji wykorzystywano wiele sposobów aktywizacji różnych grup społecznych, które przekładały się na dużą frekwencję. Przeprowadzono liczne spotkania z mieszkańcami i innymi interesariuszami rewitalizacji, często w obiektach zlokalizowanych na obszarach rewitalizacji (np. w Legnicy w niewielkiej szkole podstawowej na Zakaczawiu). Organizowano spacerki badawcze na obszarach problemowych (np. w Pile, Ciechanowie), wywiady z lokalnymi aktorami procesu rewitalizacji (Piła, Przemysł) czy też przeprowadzono na dużą skalę badania ankietowe: internetowe (Piła, Przemysł) lub kwestionariuszowe (Ciechanów).
2. Zaangażowanie społeczne ma swoje faktyczne konsekwencje w przebiegu procesu rewitalizacji. W Pile, Ciechanowie i Przemysłu po interwencji mieszkańców zmieniano granice obszaru rewitalizacji. We wszystkich

dokumentach liczne są projekty rewitalizacyjne zgłaszane przez samych mieszkańców, stowarzyszenia czy też wspólnoty mieszkaniowe. Stanowią one próbę rozwiązania bardzo lokalnych problemów.

3. Widoczne jest również rosnące zainteresowanie władz lokalnych programem rewitalizacji. W Legnicy w większości spotkań uczestniczył prezydent miasta. Ponadto w Legnicy, a także w Przemysłu aktywny udział w programowaniu rewitalizacji brały zespoły zadaniowe, składające się z urzędników, ale i z lokalnych liderów społecznych. W Pile po uchwaleniu programu, zgodnie z wytycznymi wynikającymi z ustawy o rewitalizacji, utworzono Komitet Rewitalizacji.
4. W procesie rewitalizacji bazuje się na doświadczeniach z przeszłości. Czerpie się zarówno z mniej udanych działań prowadzonych w ubiegłych latach w przestrzeni publicznej rewitalizowanych miast (np. modernizacja ul. Warszawskiej w Ciechanowie), jak i z dobrych praktyk (np. działania na terenach powojkowych w Legnicy i Pile). Tym samym spełnia się idea komplementarności międzyokresowej, która zakłada wzajemne uzupełnianie się działań podejmowanych w przeszłości z nowymi projektami.
5. Rośnie popularność działań rewitalizacyjnych na terenach zlokalizowanych poza ścisłym centrum miast. W każdym z badanych ośrodków obszar rewitalizacji, a co za tym idzie – również projekty rewitalizacyjne obejmują tereny na obrzeżach śródmieść, które często w przeszłości w ogóle nie były objęte interwencją publiczną (Zakaczawie w Legnicy) lub nie były obszarem priorytetowym (Bloki w Ciechanowie, ul. Młodych w Pile). Jednocześnie kontynuuje się działania na obszarach śródmiejskich, a także na terenach prz przemysłowych i powojkowych, chociaż szczególnie te ostatnie tracą na znaczeniu.
6. W formułowaniu wizji, celów i kierunków działań rewitalizacyjnych kluczowe miejsce zajmują działania społeczne. Są one wymieniane jako najważniejsze we wszystkich programach rewitalizacji. Wśród projektów wciąż dominują działania inwestycyjne, ale są one silnie obudowane projektami społecznymi, adresowanymi do wybranych grup społecznych. Szczególnie ciekawie wygląda oferta inicjatyw społecznych w Pile i Przemysłu. Jednocześnie wciąż w wielu przypadkach programy rewitalizacji traktowane są jako zbiory wszystkich działań podejmowanych w centrum miasta, które często nie rozwiązują lokalnych problemów, a przyczyniają się raczej do rozwoju całego miasta czy nawet aglomeracji.
7. W ramach projektów inwestycyjnych ważnym aspektem rewitalizacji jest sfera komunikacyjna. W każdym programie rewitalizacji zaplanowano modernizację infrastruktury drogowej. Upatruje się w tym szansę na poprawę dostępności nie tylko obszarów rewitalizacji, ale przede wszystkim całych miast. Drugim istotnym kierunkiem jest modernizacja obiektów

mieszkalnych. W Pile, Legnicy i Przemyślu zaplanowano szerokie programy termomodernizacji i remontów kamienic. Ponadto często planuje się budowę lub adaptację budynków na potrzeby społeczne i kulturalne, w tym również obiektów poprzemysłowych i powojkowych (np. wieża ciśnieni w Ciechanowie). Wiele planów obejmuje też porządkowanie przestrzeni publicznych, w tym szczególnie terenów zieleni.

8. Dużą uwagę poświęca się w programach rewitalizacji kwestii monitoringu zmian zachodzących na obszarach rewitalizacji. Formułowane są wskaźniki produktu i rezultatu względem każdego z projektów, a dodatkowo określa się wskaźniki dotyczące stopnia realizacji celów rewitalizacji. Na pewno jest to ten aspekt działań rewitalizacyjnych, który w przeszłości był zaniedbywany i wymaga pilnej poprawy. Włodarze miast mieli ogólną wiedzę na temat zmian zachodzących na obszarach rewitalizacji, brakowało jednak skwantyfikowania tych obserwacji.

Na koniec należy zaznaczyć, że otwarte pozostaje pytanie, ile z powyższych aspektów działań rewitalizacyjnych jest wynikiem konieczności spełnienia wytycznych ustawowych lub unijnych, a ile wynika z faktycznej chęci prowadzenia skutecznego procesu naprawczego na obszarach zdegradowanych. Kolejne lata zweryfikują, czy proces rewitalizacji jest kontynuowany tylko w sytuacji, gdy są dostępne środki zewnętrzne, czy też wynika on z długofalowej polityki rozwoju tych miast i będzie w konsekwencji realizowany pomimo różnych utrudnień, które zapewne wystąpią.

Podsumowanie

Jak zauważa Springer [2016] w swojej książce *Miasto archipelag*, trzydzieści jeden dawnych miast wojewódzkich tworzy archipelag możliwości, rozczarowań i szans. Zapewne znaczący udział w sposobie postrzegania tych miast, zarówno przez mieszkańców, jak i przyjezdnych, ma prowadzony w nich proces rewitalizacji. Widoczne to było w każdym z badanych ośrodków. Rewitalizacja wiązała się niekiedy z nadzieją na lepszą przyszłość miasta, innym razem dominowało poczucie krzywdy i niesprawiedliwości. Z tego względu wydaje się, że miasta subregionalne (średnie) jak żadne inne potrzebują podjęcia skutecznych działań rewitalizacyjnych. Nowe regulacje prawne i duża pula środków finansowych dają nowe możliwości realizacji ważnych ze społecznego punktu widzenia projektów. Może to być ostatnia szansa na zapoczątkowanie zmian na obszarach, które dotychczas były pomijane w działaniach rewitalizacyjnych. Ciechanów, Legnica, Piła i Przemyśl zdają się dobrze przygotowane do tego procesu.

Literatura

- Bajwoluk T., 2012, *Szanse i zagrożenia rewitalizacji małych i średnich miast – przykłady z Polski Południowej*. Czasopismo Techniczne, 3-A, 12.
- Bednarowska Z., 2015, *Desk research – wykorzystanie potencjału danych zastanych w prowadzeniu badań marketingowych i społecznych*. Marketing i Rynek, 7: 18–26.
- Billert A., 2007, *Rewitalizacja i rozwój miast w Polsce – uwarunkowania i scenariusze w świetle doświadczeń europejskich*, [w:] *Rewitalizacja miast w Polsce. Pierwsze doświadczenia*, P. Lorens (red.). Biblioteka Urbanisty, 10: 92–105.
- Buttolph Johnson J., Reynolds H.T., Mycoff J.D., 2010, *Metody badawcze w naukach politycznych*. PWN, Warszawa.
- Chamielec Z., 2010, *Doświadczenia Legnicy z rewitalizacji na terenach przejętych po wojskach Federacji Rosyjskiej*. Problemy Rozwoju Miast, 3: 91–96.
- Chojnicki Z., 1974, *Podstawowe założenia modelu systemu przestrzennego miast*. Miasto, 9: 1–5.
- Churski P., 2011, *Obszary wzrostu i obszary stagnacji gospodarczej w Polsce – kontekst teoretyczny*, [w:] *Zróżnicowania regionalne w Polsce*, P. Churski (red.). Biuletyn KPZK PAN, 248: 9–43.
- Churski P. (red.), 2014, *Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 25. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Ciesiołka P., 2017, *Rewitalizacja w polityce rozwoju kraju*. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 39: 9–28.
- Ciesiołka P., Kudłak R. (red.), 2015, *Rewitalizacja miast województwa wielkopolskiego*. Wielkopolskie Regionalne Obserwatorium Terytorialne, Poznań.
- Czarnecka, 2016, *Wrocław, Elbląg, Legnica – różne sposoby odbudowy zabytkowych centrów*. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 443: 33–45.
- Czyż T., 2000, *Zróżnicowanie wymiaru ludnościowo-urbanizacyjnego nowych województw*. Przegląd Geograficzny, 72, 4: 447–466.
- Czyż T., 2012, *Poziom rozwój społeczno-gospodarczego Polski w ujęciu subregionalnym*. Przegląd Geograficzny, 84, 2: 219–236
- Domański B., 2000, *Restrukturyzacja terenów poprzemysłowych w miastach*, [w:] *Rewitalizacja, rehabilitacja i restrukturyzacja – odnowa miast*, Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.). Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej Oddział w Krakowie: 107–142.
- Domański B., 2001, *Przekształcenia terenów poprzemysłowych w województwach śląskim i małopolskim – prawidłowości i uwarunkowania*. Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG, 3: 51–59.
- Domański R., 1980, *Dostępność, efektywność i przestrzenna organizacja*. Przegląd Geograficzny, 52, 1: 3–39.
- Dziewoński K., 1990, *Przemiany miejskiej sieci osadniczej na ziemiach polskich. Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*. Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 154: 95–107.

- Jarczewski W., Kuryło M., 2010, *Rewitalizacja w liczbach*, [w:] *Rewitalizacja miast polskich – diagnoza*, Z. Ziobrowski, W. Jarczewski (red.). *Rewitalizacja Miast Polskich*, 8: 253–266. Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Kaczmarek T., 1996, *Rola funkcji administracyjnych w rozwoju średnich miast Wielkopolski*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek T., 1998, *Zmiany struktury funkcjonalnej średnich miast w Polsce*. Biuletyn KPZK PAN, 182: 177–196.
- Kurniewicz, Swianiewicz P., 2016, *Ból fantomowy czy realna strata? Wpływ utraty statusu stolicy województwa na rozwój gospodarczy i miejsce w hierarchii systemu osadniczego*.
- Makowska M., 2013, *Analiza danych zastanych. Przewodnik dla studentów*. Scholar, Warszawa.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Lorens P., 2010, *Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja*. Politechnika Gdańska, Gdańsk.
- Łukomska J., 2011, *Byłe stolice województw 10 lat po reformie*, [w:] *Subregionalne bieguny wzrostu*, W. Dziemianowicz, J. Szlachta, K. Szmigiel-Rawska (red.). Uniwersytet Warszawski, Warszawa: 59–70.
- Parysek J.J., 2005, *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku. Rozwój i przekształcenia strukturalne*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Parysek J.J., 2008, *Suburbanizacja i reurbanizacja, dwa bieguny polskiej urbanizacji*, [w:] *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, J. Parysek, T. Stryjakiewicz (red.). Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Parysek J.J., 2011, *Współczesna polska suburbanizacja i polityka miejska (aktualność hipotez C. Colby'ego po 80 latach)*, [w:] *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.). Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy.
- Rachwał T., 2015, *Structural changes in Polish industry after 1989*. *Geographia Polonica*, 88, 4: 575–606.
- Smętkowski M., 2015, *Spatial patterns of regional economic development in Central and Eastern European countries*. *Geographia Polonica*, 88, 4: 539–556.
- Springer F., 2016, *Miasto archipelag. Polska mniejszych miast*. Wydawnictwo Karakter, Kraków.
- Stryjakiewicz T. (red.), 2014, *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Szafrańska E., 2015, *Transformations of large housing estates in post-socialist city: The case of Łódź, Poland*. *Geographia Polonica*, 87, 1: 77–94.
- Szlachta J., 2011, *Ośrodki subregionalne w Polsce – identyfikacja*, [w:] *Subregionalne bieguny wzrostu*, W. Dziemianowicz, J. Szlachta, K. Szmigiel-Rawska (red.). Uniwersytet Warszawski, Warszawa: 29–40.
- Szymkowska M., 2017, *Kreacje współczesnego miasta. Uwarunkowania i trajektorie rozwoju polskich miast średnich*. Wydawnictwo UG, Gdańsk.
- Śleszyński P., 2017, *Wyznaczenie i typologia miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*. *Przegląd Geograficzny*, 89, 4: 565–593.

- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., 2017, *Delimitacja obszarów strategicznej interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 260, Warszawa.
- Świerczewska-Pietras K., 2009, *Rewitalizacja zamknięta jako przykład zagospodarowania przemysłowego obszaru Łodzi*. Prace Komisji Geografii Przemysłu, 12: 173–181.
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (tj. Dz.U. z 2017 r. poz. 1023 z późn. zm.).
- Wilk T., 2010, *Rewitalizacja społeczna poprzez współczesną sztukę teatralną w ocenie reprezentantów (twórców i odbiorców) sztuki dramatycznej Legnicy, Nowej Huty i Wałbrzycha*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Wójcik M., 2016, *Selected problems of contemporary socio-spatial changes in peri-urban areas of the city of Łódź (Poland)*. Geographia Polonica, 89, 2: 169–186.
- Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020. Ministerstwo Rozwoju, 2 sierpnia 2016.
- Zagożdżon A., 1979, *Ośrodki regionalne i subregionalne Polski. Charakterystyka ogólna i niektóre problemy metodologiczne*. Acta Universitatis Wratislaviensis, 513, Studia Geograficzne, 33. Wrocław.
- Zborowski A., 2010, *Społeczny aspekt rewitalizacji*, [w:] *Rewitalizacja miast polskich – diagnoza*, Z. Ziobrowski, W. Jarczewski (red.). Rewitalizacja Miast Polskich, 8: 65–82. Instytut Rozwoju Miast, Kraków.